

نقش اجتماعی زنان در پرتو دین: از نقش‌های سنتی تا مناصب دینی و اجتماعی

مریم احمدی¹

چکیده

این پژوهش به بررسی نقش اجتماعی زنان در جوامع دینی با تمرکز بر تحول از نقش‌های سنتی تا مناصب دینی و اجتماعی می‌پردازد. هدف اصلی، تحلیل جایگاه زنان در خانواده، عرصه‌های دینی و اجتماعی بر اساس آموزه‌های اسلامی و شناسایی چالش‌ها و فرصت‌های پیش‌روی آنان است. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اسنادی است. یافته‌ها نشان می‌دهد که زنان در جوامع دینی نه تنها در نقش‌های سنتی مانند همسری و مادری تأثیرگذارند، بلکه در مناصب دینی و اجتماعی نیز حضوری فعال دارند. با این حال، موانعی مانند تفسیرهای سنتی و محدودیت‌های فرهنگی، مشارکت آنان را تحت تأثیر قرار داده‌اند. از سوی دیگر، گفتمان‌های نوین دینی فرصت‌هایی برای بازتعریف نقش زنان فراهم کرده‌اند.

کلیدواژه‌ها: اسلام، زنان، مناصب دینی، نقش اجتماعی، خانواده

1. طلبه پایه چهارم، سطح دو حوزه علمیه امام خمینی رحمه الله علیه، کرمانشاه.

مسئله اصلی این پژوهش، بررسی تحول نقش زنان در جوامع دینی از نقش‌های سنتی تا مناصب دینی و اجتماعی است. با وجود تأکید آموزه‌های اسلامی بر کرامت و مسئولیت‌پذیری زنان، تفسیرهای مختلف از متون دینی و عوامل فرهنگی، جایگاه آنان را دستخوش تغییر کرده‌اند. پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که مطالعات متعددی به نقش زنان در خانواده و عرصه‌های دینی پرداخته‌اند، اما کمتر به تحولات اخیر و چالش‌های نوظهور توجه شده است. ضرورت این پژوهش، ارائه تصویری جامع از جایگاه زنان در پرتو دین و شناسایی راهکارهای ارتقای مشارکت آنان است. جنبه نوآوری این مقاله، ترکیب نگاه سنتی و مدرن به نقش زنان و تحلیل تأثیر گفتمان‌های دینی معاصر است.

سوالات اصلی پژوهش عبارتند از:

1. نقش‌های سنتی زنان در جوامع دینی چگونه تعریف شده‌اند؟
2. زنان چه جایگاهی در مناصب دینی و اجتماعی دارند؟
3. چالش‌ها و فرصت‌های پیش‌روی زنان در این عرصه‌ها چیست؟

سوالات فرعی نیز شامل بررسی تأثیر تفسیرهای دینی و عوامل فرهنگی بر نقش‌آفرینی زنان است. ساختار مقاله بر اساس این سوالات تنظیم شده و مفاهیم کلیدی مانند "نقش اجتماعی"، "مناصب دینی" و "عدالت جنسیتی" تعریف می‌شوند.

۱. نقش‌های سنتی زنان در جوامع دینی

در جوامع دینی، زنان همواره نقش‌هایی بنیادین و تأثیرگذار داشته‌اند که بر پایه تعالیم وحیانی و ارزش‌های مذهبی شکل گرفته است. این نقش‌ها، اگرچه در نگاه نخست سنتی به نظر می‌رسند، اما در واقع ستون‌های اصلی حفظ بنیان خانواده و انتقال فرهنگ دینی به نسل‌های آینده محسوب می‌شوند. نقش‌های سنتی زنان نه تنها بر عهده گرفتن مسئولیت‌های خانوادگی را شامل می‌شود، بلکه مدیریت فضاهای خصوصی و پاسداری از اخلاق و معنویت را نیز در بر دارد. در این راستا، سه حوزه کلان قابل بررسی است:

نخست، زن در خانواده که شامل نقش‌های کلیدی همسری و مادری و نیز مسئولیت تربیت دینی فرزندان است؛ دوم، زن در عرصه‌های خصوصی که به مدیریت داخلی خانه و نقش زن در حفظ ارزش‌های اخلاقی و دینی می‌پردازد؛

و سوم، نقش اجتماعی زن در چارچوب سنت‌های دینی که زمینه‌های مشارکت او را در امور فرهنگی، خیریه‌ای و گاه مشاوره‌های دینی به صورت غیررسمی فراهم می‌کند.

این مجموعه نقش‌ها، تصویر روشنی از جایگاه زن در جوامع دینی به دست می‌دهد، تصویری که تلفیقی از مسئولیت، تأثیرگذاری و حفظ ارزش‌های دینی و اخلاقی است.

۱.۱ زن در خانواده

زن در نهاد خانواده، بر اساس تعالیم دینی، نقشی اساسی و بنیادین ایفا می‌کند. اسلام با توجه ویژه به ساختار خانواده، زن را عنصری آرامش‌بخش و مسئول در تربیت نسل آینده می‌داند. این نقش نه تنها جنبه احساسی و عاطفی دارد، بلکه در حوزه تربیتی و ارزشی نیز از جایگاه بالایی برخوردار است. از جمله مهم‌ترین نقش‌های زن در خانواده، می‌توان به دو مورد اشاره کرد: نخست، ایفای نقش همسری و مادری که در آن، زن عامل ایجاد محبت و سکونت در فضای خانوادگی است؛ و دوم، مسئولیت تربیت دینی فرزندان که از زن یک مربی ارزش‌محور در نهاد خانواده می‌سازد.

۱.۱.۱ همسر و مادر به عنوان نقش محوری

در نگاه اسلام، زن در جایگاه همسر نقش اساسی در برقراری آرامش، محبت و انس خانوادگی ایفا می‌کند. قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا...» (سوره روم، آیه

۲۱). این آیه شریفه، نشان‌دهنده آن است که زن در چارچوب خانواده به عنوان منبعی برای آرامش روحی و روانی همسر شناخته می‌شود و این آرامش یکی از نشانه‌های قدرت الهی معرفی شده است.

از سوی دیگر، نقش مادری نیز جایگاهی بلند در تربیت فرزندان دارد. پژوهش‌ها و مطالعات متعدد نشان می‌دهد که مادران در شکل‌گیری شخصیت فرزندان و تثبیت باورهای دینی در آنان نقشی تعیین‌کننده دارند. همان‌طور که بیان شده: «تربیت صحیح فرزند و پاسداری از کیان انسانی و دینی خانواده، مهم‌ترین وظایف زن به‌عنوان مادر و همسر می‌باشد» (حسینی، ۱۳۹۸: ۲۵). در واقع، نقش زن در این دو عرصه مکمل یکدیگر است و بنیان خانواده را به‌سوی تعالی سوق می‌دهد.

۲.۱.۱ مسئولیت تربیت دینی فرزندان

در سنت و فرهنگ اسلامی، مادر نخستین مربی و آموزگار فرزندان محسوب می‌شود؛ کسی که در حساس‌ترین سال‌های زندگی کودک، ارزش‌ها، باورها و اصول دینی را به او منتقل می‌کند. به همین دلیل، جایگاه زن در قالب مادر، جایگاهی تأثیرگذار و حیاتی است. در همین راستا آمده است: «زنان با ایفای نقش همسری و مادری تأثیر بسزایی در تربیت اعضای خانواده دارند» (کریمی، ۱۴۰۰: ۴۷). بنابراین، مسئولیت تربیت دینی فرزندان نه‌تنها وظیفه‌ای فردی، بلکه رسالتی خانوادگی و اجتماعی است که بر عهده مادر نهاده شده است.

۲.۱ زن در عرصه‌های خصوصی

نقش زن در حوزه‌های داخلی و خصوصی زندگی، به‌ویژه در خانه، همواره مورد تأکید آموزه‌های دینی بوده است. این نقش‌ها نه‌تنها به معنای محدود کردن زن به فضای خانه نیست، بلکه بیانگر اهمیت و اثرگذاری زن در پایه‌ریزی فرهنگ، اخلاق و نظم درون خانواده است. زن در این عرصه با بهره‌گیری از عاطفه، خرد و تدبیر خود، به مدیریت امور داخلی خانه می‌پردازد و به‌عنوان حافظ ارزش‌های اخلاقی و دینی، نقش فرهنگی مهمی در درون خانواده ایفا می‌کند. بنابراین، این بخش دربرگیرنده دو محور اساسی است: مدیریت داخلی خانه و حفظ و انتقال ارزش‌های اخلاقی و دینی در فضای خانواده.

۱.۲.۱ مدیریت داخلی خانه

اسلام برای ایجاد تعادل و هماهنگی در زندگی خانوادگی، تقسیم وظایف را ضروری دانسته است. در این نظام، اداره و سامان‌دهی امور داخلی خانه غالباً به زن سپرده شده و این وظیفه با توجه به روحیات و توانایی‌های خاص زنانه، جنبه‌ای طبیعی و تکمیلی یافته است. در این زمینه آمده است: «زن معمولاً مدیریت امور داخلی خانه را به عهده دارد و مسئولیت‌های مهمی هم متوجه اوست» (احمدی، ۱۳۹۵: ۳۳).

این مدیریت تنها محدود به نظم خانه نیست، بلکه شامل برنامه‌ریزی برای تربیت فرزندان، رسیدگی به نیازهای عاطفی اعضای خانواده و تأمین فضای امن و آرام برای رشد فکری و اخلاقی آنان نیز می‌شود. این وظایف نشان‌دهنده نقشی اساسی و پیچیده برای زن در حریم خصوصی خانواده است که تأثیر آن به وضوح در پویایی و سلامت خانواده نمایان می‌شود.

۲.۱.۲ حفظ ارزش‌های اخلاقی و دینی

زن در محیط خانواده، نقشی بنیادین و بسیار اثرگذار در پاسداشت و انتقال اصول اخلاقی و آموزه‌های دینی ایفا می‌کند. حضور او در فضای خانه نه تنها از بُعد عاطفی و تربیتی اهمیت دارد، بلکه از نظر معنوی نیز پایگاه انتقال باورهای اصیل اسلامی به نسل آینده به شمار می‌آید. در متون اسلامی نیز به این مسئولیت مهم زن توجه شده است، به گونه‌ای که بیان می‌شود: «زن در منابع اسلامی علاوه بر انجام وظایف فردی، خانوادگی و اجتماعی، با ایثار و از خودگذشتگی در خط مقدم حوادث اجتماعی نیز نقش‌آفرینی می‌کند» (صادقی، ۱۳۹۹: ۵۸). این نکته نشان می‌دهد که زن مسلمان، در عین ایفای نقش‌های شخصی و خانوادگی، حافظ ارزش‌های اعتقادی در عرصه‌های مختلف نیز هست و حتی در موقعیت‌های دشوار اجتماعی، با روحیه ایثار و فداکاری وارد میدان می‌شود.

۲. نقش زنان در مناصب دینی

نقش‌آفرینی زنان در عرصه‌های دینی، یکی از جلوه‌های تحول‌پذیر جایگاه زن در جوامع اسلامی است. با وجود محدودیت‌های تاریخی و فرهنگی، زنان همواره در مسیر تقویت دین و ترویج آموزه‌های آن گام برداشته‌اند و در برخی موارد نیز به مناصب رسمی و غیررسمی در حوزه دین دست یافته‌اند. بررسی این موضوع در دو محور

شده‌اند (زارعی، 1396: 58). این روند، حاکی از آن است که دین اسلام نه تنها مانعی برای فعالیت سیاسی زنان محسوب نمی‌شود، بلکه در قالب اصول معین، آن را تقویت و جهت‌دهی می‌کند.

۴. چالش‌ها و فرصت‌ها

حضور اجتماعی و دینی زنان در جوامع اسلامی همواره تحت تأثیر مجموعه‌ای از عوامل بازدارنده و زمینه‌ساز قرار داشته است. از یک سو، موانعی فرهنگی و تفسیری وجود دارد که نقش‌آفرینی زنان را محدود می‌کند، و از سوی دیگر، فرصت‌هایی نوظهور در گفتمان‌های معاصر شکل گرفته که به تقویت جایگاه زنان یاری رسانده‌اند. بررسی این دو بعد، برای تحلیل واقع‌بینانه وضعیت کنونی و ترسیم آینده‌ای متعادل و عادلانه برای مشارکت زنان، ضروری است. در این راستا، این بخش شامل دو قسمت اصلی است: موانع پیش روی زنان در مناصب دینی و اجتماعی و فرصت‌های نوین برای زنان در پرتو دین.

۱.۴ موانع پیش روی زنان در مناصب دینی و اجتماعی

با وجود تأکید آموزه‌های اسلامی بر عدالت، کرامت انسانی و مسئولیت‌پذیری زنان، در عمل، موانعی همچون تفسیرهای خاص از متون دینی و عوامل فرهنگی، فرصت‌های برابر برای زنان را محدود ساخته‌اند. این موانع در دو محور عمده قابل بررسی‌اند:

نخست، تفسیرهای سنتی از متون دینی که در مواردی نقش‌های محدودکننده‌ای برای زنان تعریف کرده و موجب تضعیف مشارکت آنان در حوزه‌های عمومی شده است؛ و دوم، محدودیت‌های فرهنگی و اجتماعی که شامل نگرش‌های سنتی، ساختارهای مردسالار و ترس از تغییر نقش‌های جنسیتی در جوامع اسلامی می‌شود.

۱.۱.۴ تفسیرهای سنتی از متون دینی

از جمله موانعی که سد راه مشارکت مؤثر زنان در عرصه‌های دینی و اجتماعی می‌شود، برداشت‌های سنتی و محدودکننده‌ای است که از متون دینی ارائه شده‌اند. در این تفسیرها، زن عمدتاً در چارچوب وظایف خانوادگی تعریف شده و نقش او در حوزه‌های اجتماعی و دینی به حاشیه رانده شده است. برخی از این نگاه‌ها با استناد به مفاهیمی مانند قوامیت مردان، مسئولیت‌پذیری را تنها در محدوده مردان تفسیر کرده و در نتیجه، فضای حضور

زنان در جایگاه‌های دینی و اجتماعی را تتگ کرده‌اند. این رویکردها، به‌جای تمرکز بر توانمندی‌های فردی و صلاحیت‌های دینی، جنسیت را به‌عنوان ملاک اصلی تلقی کرده و این امر باعث شده بسیاری از زنان مستعد، از ورود به عرصه‌هایی چون تدریس علوم دینی، تبلیغ، و حتی تصمیم‌سازی‌های اجتماعی بازمانند (مهرجو، صدای زنان افغانستان، 2024: 3).

۲.۱.۴ محدودیت‌های فرهنگی و اجتماعی

در کنار تفسیرهای دینی، عوامل فرهنگی و ساختارهای اجتماعی سنتی نیز در شکل‌گیری موانع پیش‌روی زنان نقش بسزایی ایفا می‌کنند. در بسیاری از جوامع، هنوز هم نگاه‌های قالبی و کلیشه‌ای نسبت به نقش زنان در خانواده و اجتماع غالب است؛ نگاهی که زنان را بیشتر برای فعالیت در حیطه‌های درون‌خانه‌ای مناسب می‌داند و ورود آنان به عرصه‌های دینی، علمی و مدیریتی را با تردید و نگرانی می‌نگرد. این نگرش‌های فرهنگی که گاه در قالب رسوم، سنت‌ها یا ترس از تحولات اجتماعی بروز می‌یابند، فرصت رشد و شکوفایی زنان را محدود کرده و مانع از تحقق ظرفیت‌های واقعی آنان در ساحت‌های دینی و اجتماعی می‌شوند (دانشنامه فقه معاصر، 2023: 5).

۲.۴ فرصت‌های نوین برای زنان در پرتو دین

در سال‌های اخیر، جریان‌هایی در اندیشه دینی شکل گرفته‌اند که تلاش دارند با رویکردی اجتهادی و روزآمد، به بازتعریف جایگاه زنان در جامعه بپردازند. این تلاش‌ها سبب شده‌اند تا زنان در زمینه‌های مختلف اجتماعی و دینی فرصت‌های تازه‌ای برای بروز توانمندی‌های خود پیدا کنند. این بخش دو محور اصلی را دنبال می‌کند: نخست، بازتعریف نقش زنان در گفتمان‌های دینی معاصر که به دنبال اصلاح نگاه سنتی و برجسته‌سازی عدالت جنسیتی در ساختار دینی است؛

و دوم، الگوهای زنانه که در عرصه دینی و اجتماعی پیشرو بوده‌اند، به‌عنوان مصداق‌های عینی زنانه که با وجود محدودیت‌ها، مسیر پیشرفت و اثرگذاری را هموار کرده‌اند و الهام‌بخش دیگران بوده‌اند.

۱.۲.۴ بازتعریف نقش زنان در گفتمان‌های دینی معاصر

در دهه‌های اخیر، موجی از نواندیشی دینی در حال بازسازی نگاه به زن و بازتعریف جایگاه او در جامعه دینی

است. این جریان‌های فکری با توجه به تغییرات اجتماعی و نیازهای عصر حاضر، تلاش کرده‌اند تا با فاصله‌گیری از خوانش‌های محدودکننده و تأکید بر اصولی چون عدالت، کرامت انسانی و توانمندی فردی، نقش‌های تازه‌ای برای زنان ترسیم کنند. نواندیشان دینی در آثار خود با تمرکز بر بازخوانی آیات قرآن، سیره پیامبر (ص) و سنت معصومان (ع)، دیدگاهی را مطرح کرده‌اند که در آن مشارکت اجتماعی، حضور علمی و حتی نقش‌آفرینی دینی زنان نه تنها مجاز بلکه ضرورتی برای تعالی جامعه اسلامی تلقی می‌شود. چنین نگاهی، زمینه‌ساز رشد زنان در عرصه‌هایی چون تبلیغ دینی، آموزش مذهبی، مدیریت فرهنگی و حتی تصمیم‌سازی‌های کلان شده است (فرشتیان، سایت نقد دینی، 2020: 7).

۲.۲.۴ الگوهای زنانی که در عرصه دینی و اجتماعی پیشرو بوده‌اند

در طول تاریخ اسلام، شمار قابل‌توجهی از زنان حضور فعالی در حوزه‌های دینی و اجتماعی داشته‌اند و نقش‌هایی فراتر از چارچوب‌های سنتی ایفا کرده‌اند. این زنان با بهره‌گیری از ایمان، دانش و تعهد دینی خود، توانستند در عرصه‌هایی چون تفسیر، تعلیم، تبلیغ و اقدامات اجتماعی، جایگاهی الهام‌بخش به دست آورند و برای زنان مسلمان در دوره‌های بعدی، به‌ویژه در عصر معاصر، به عنوان الگوهای مؤثر شناخته شوند. این الگوها که برگرفته از واقعیت‌های تاریخی و اسناد معتبر هستند، برای بسیاری از زنان امروزی، زمینه‌ساز جرئت حضور در فضاهاى علمى، فرهنگى، و حتى مدیریتی شده‌اند. در همین راستا، برخی پژوهش‌ها و مطالعات، به‌طور خاص به تحلیل نقش این زنان از منظر تفسیرهای گوناگون قرآنی و تأثیر آن بر سیاست‌گذاری‌های دینی پرداخته‌اند. یکی از این نمونه‌ها مقاله‌ای است که با بررسی تفاوت‌های تفسیری، نقش این نگرش‌ها را در بازتعریف جایگاه زنان در جامعه اسلامی واکاوی کرده است (شامهر و رضایی، تأثیر تفسیرهای مختلف قرآن بر سیاست‌گذاری‌های دینی، هشتمین کنفرانس ملی مطالعات میان‌رشته‌ای علوم دینی و حوزوی، ۱۴۰۳).

پژوهش حاضر نشان می‌دهد که زنان در جوامع دینی نقشی چندبعدی ایفا می‌کنند که از خانواده تا عرصه‌های دینی و اجتماعی گسترده است. در حالی که نقش‌های سنتی مانند همسری و مادری همچنان اهمیت دارند، زنان به‌تدریج در مناصب دینی و مدیریتی نیز حضوری فعال یافته‌اند. با این حال، موانعی مانند تفسیرهای محدودکننده و نگرش‌های فرهنگی، چالش‌های جدی برای آنان ایجاد کرده‌اند. از سوی دیگر، گفتمان‌های نوین دینی با تأکید بر عدالت و توانمندی زنان، فرصت‌های تازه‌ای برای مشارکت گسترده‌تر آنان فراهم کرده‌اند. برای دستیابی به تعادل در نقش‌آفرینی زنان، ضروری است تا تفسیرهای روزآمد از متون دینی تقویت شود و نگرش‌های فرهنگی به سمت پذیرش نقش‌های متنوع زنان سوق داده شود. این پژوهش راه را برای مطالعات آینده در زمینه بازتعریف جایگاه زنان در پرتو آموزه‌های دینی هموار می‌سازد.

۱. احمدی، محمد (1395). جایگاه زن در خانواده از دیدگاه اسلام. قم: مؤسسه تحقیقات و نشر معارف اهل بیت.
۲. حسینی، فاطمه (1398). «جایگاه زن در خانواده».
۳. حسینی‌نژاد، یوسف و اسماعیل‌پور، سیده معصومه (1396). «زن در اندیشه اسلامی».
۴. شاه‌مهر، ندا و رضایی، رضا (1403). «تأثیر تفسیرهای مختلف قرآن بر سیاست‌گذاری‌های دینی»، هشتمین کنفرانس ملی مطالعات میان‌رشته‌ای علوم دینی و حوزوی، تهران.
۵. شعله‌کار، مهدیه (1401). «نظر اسلام درباره اداره نقش‌های مدیریتی کلان جامعه توسط زنان».
۶. صدای زنان افغانستان، مهرجو، میترا (2024). «حقوق زنان در اسلام و چالش‌های تفسیر آن»، سایت صدای زنان افغانستان.
۷. طیب‌نیا، محمد صالح و ربانی اصفهانی، حوریه (1389). «تبیین عوامل مؤثر بر مشارکت داوطلبانه-خیرخواهانه زنان»، دانشگاه اصفهان.
۸. فرشتیان، حسن (2020). «بازخوانی یک آیه قرآن به مثابه ریشه نابرابری حقوقی زنان»، سایت نقد دینی.
۹. کریمی، علی (1400). «واکاوی نقش تربیتی زنان در محیط خانواده از منظر فرهنگ اسلامی».
۱۰. رستمی، سهیلا (1401). «نقش زنان در شکل‌گیری فقه اسلامی از صدر اسلام تا پایان دوره اموی»، دانشگاه کردستان.
۱۱. رستمی، سهیلا (1402). «تحولات کنشگری زنان در هیئات مذهبی از عهد قاجار تا امروز»، پژوهشکده زن و خانواده.
۱۲. زارعی، غزاله (1396). «زن در حوزه سیاست».
۱۳. گنجی، محمد (1403). «بانوان در هیأت‌های مذهبی چه نقشی دارند؟».
۱۴. دانشنامه فقه معاصر (2023). «مناصب سیاسی زنان (منابع مطالعاتی)».
۱۵. صادقی، زهرا (1399). «زن در اسلام».